

QUADERNS DE PREHISTÒRIA I ARQUEOLOGIA DE CASTELLÓ

VOLUM 39

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

2021

Publicació periòdica anual del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP)
S'intercanvia amb altres publicacions semblants d'Arqueologia, Prehistòria i Història Antiga.

Periodic publication of the Archaeological and Prehistoric Research Service.
It interchanges with others similar publications of Archaeology, Prehistory and Ancient History.

Edita

SIAP

Servei de Publicacions

Diputació de Castelló

Director

Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció

Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció

Empar Barrachina Ibáñez

Ferran Falomir Granell

Josep Casabó Bernad

Dídac Roman Monroig

Pablo Conde Boyer

Informació i intercanvi (information & interchange)

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Edifici Museu

Av. Germans Bou, 28

E-12003 Castelló de la Plana

arqueologia@dipcas.es

Repositoris digitals

repositori.uji.es

dialnet.unirioja.es

Disseny coberta

Antonio Bernat Callao

Imprimeix

Servei Gràfic i Digital

Diputació de Castelló

ISSN

1137.0793

Dipòsit legal

CS 170-95

ÍNDIX

I. GARCÍA-ROMERO. ¿Por qué es importante analizar los astrágalos? Una propuesta metodológica	5
R. MATEU, G. AGUILELLA. El Tossal de Subarra (Benlloc, Castelló). L'ocupació de l'assentament entre el Bronze final i el Ferro antic.....	13
V. NAVARRETE, A. BARRACHINA. Funcionalitat de les estructures d'habitació i espais en el poblat de l'Edad del Ferro de los Morrones (Cortes d'Arenós, Alt Millars, Castelló): una aproximació des de l'arqueozoologia	25
A. FERNÁNDEZ, J.E. RAMOS. La presencia fenicia en aguas de la desembocadura del río Millars (Castellón)	45
M. BLASCO, E. GARCÍA-PROSPER, M. POLO. Industria ósea singular en la Edad del Hierro peninsular. A propósito de una cabeza femoral humana perforada de El Puig de la Nau (Benicarló, Castellón)	57
E. FLORS. El GE 100: una sitja de l'Ibèric antic a la Torre de la Sal (Cabanes, Castelló).....	71
F. ARASA, E. FLORS. Els camins de l'assentament ibèric tardà de la Torre de la Sal (Cabanes, la Plana Alta)	79
A. FERNÁNDEZ, A. GIMENO. Ánfora ibérica con grafitos y tapón en aguas de Puig-Puzol (Valencia).....	91
A. VICIACH, M.L. ROVIRA, A. BARRACHINA, M. BURDEUS, L. SALVADOR, M. C. TALAMANTES. El tesoro ibèric del poblat de Sant Josep, la Vall d'Uixó, la Plana Baixa	97
E. FLORS., M.D. LÓPEZ. Équidos en el asentamiento ibérico de Torre la Sal (Cabanes, Castellón)	109
A. VICIACH, M. BURDEUS, A. BARRACHINA, L. SALVADOR. Anàlisi espacial del sector 1 del poblat ibèric de La Lloma Comuna de Castellfort, els Ports.....	121
R. JÁRREGA. Reflexiones sobre el ánfora de la forma Africana 3 – Keay 25 (Dressel 27). Un contenedor del siglo V	139
P. GARCÍA, M. BLASCO, P. CALDUCH, P. CARRIÓN, V. CHAOS, M. ESPINACH, C. LALUEZA, I. OLALDE, J. E. PALMER, G. PASCUAL, D. REICH, P. ULLOA. La inhumación tardoantigua del Hostalot-Ildum (Vilanova d'Alcolea, Castelló). Nuevas aportaciones.....	165
F. FALOMIR, A. JOSÉ, M. A. ALSINA, S. BLANCO, B. CARRIÓN, J.L. LERMA. Los grafitos góticos del castillo de Xivert (Alcalà de Xivert, Castellón). Proceso de documentación gráfica y contextualización histórica.....	189
A. OLIVER, G. AGUILELLA. Mas dels Ous de Xert y Mas del Cantalar de Ares del Maestrat, nuevos petroglifos en el Maestrazgo castellanense.....	211
P. PAREDES, G. AGUILELLA, J.L. ESTELLER. Inventario y estudio de los hornos rupestres de aceite de enebro en el entorno de la Sierra de Irta (Castellón).....	221
D. LÓPEZ. El Fortí de Vinaròs (1699-1837). Un reducto frente al mar	241
Resum de les activitats del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques a l'any 2021	259
Normas de colaboración.....	267

El GE 100: una sitja de l'ibèric antic a la Torre de la Sal (Cabanès, Castelló)

Enric Flors Ureña*

Resum

El control arqueològic per a les obres del vial 5 de la Torre de la Sal en 2013 ens permeté identificar una sitja que no fou excavada fins a 2019. Presentem els resultats de la intervenció i l'estudi dels materials ceràmics ibèrics i púnics recuperats que ens ha permés datar el conjunt entre la segona meitat del segle VI i la primera meitat del segle V aC.

Paraules clau: sitja, Ibèric antic, ceràmica, pàtera púnica.

Abstract

The archaeological control for the works of la Torre de la Sal in 2013 allowed us to identify a silo that was not excavated until 2019. We present the results of the intervention and study of the recovered Iberian and Punic ceramic materials that have allowed us to date the set between the second half of the 6th century and the first half of the 5th century BC.

Keywords: silo, ancient Iberian, pottery, Punic pottery.

ANTECEDENTS

La investigació arqueològica del PAI de la Torre de la Sal es va desenvolupar com a mesura prèvia a les obres d'urbanització. Així, després d'una prospecció intensiva es van realitzar més de dues-centes rases de valoració arqueològica als vials i alguns solars que, a més, foren objecte de seguiment arqueològic, i on apareixien restes es procedia a obrir amplex sectors en extensió que arribaren a assolir més de cent mil metres quadrats amb restes del Neolític antic ençà, fet que palesa la importància arqueològica de la zona (Fig. 1).

Durant les excavacions de 2007 i 2008, el vial 5 va ser dividit en dos grans sectors. Per una banda, a l'oest, el sector 032 s'unificà al sector 144 en formar part tots dos d'una extensa necròpoli del període andalusí en la qual es van recuperar més de dues-centes inhumacions. També es van constatar altres estructures de gran interès sota aquesta necròpoli (Flors, 2010: 203-205), com ara set sitges de grans dimensions amortitzades amb terra, algunes pedres i uns pocs fragments ceràmics que ens van permetre adscriure-les a la fase ibèrica. A prop, documentarem una gran fossa longitudinal

Figura 1. Ubicació del GE 100 amb els principals jaciments: assentament neolític de Costamar, relacionat amb el també neolític del Prat de Cabanes ubicat a la restinga fòssil; la ciutat ibèrica de la Torre de la Sal i la seua necròpoli; i la resta de sectors oberts en extensió, en la seua major part amb restes de la fase andalusí

*Arqueòleg <arx@arx-es.es>

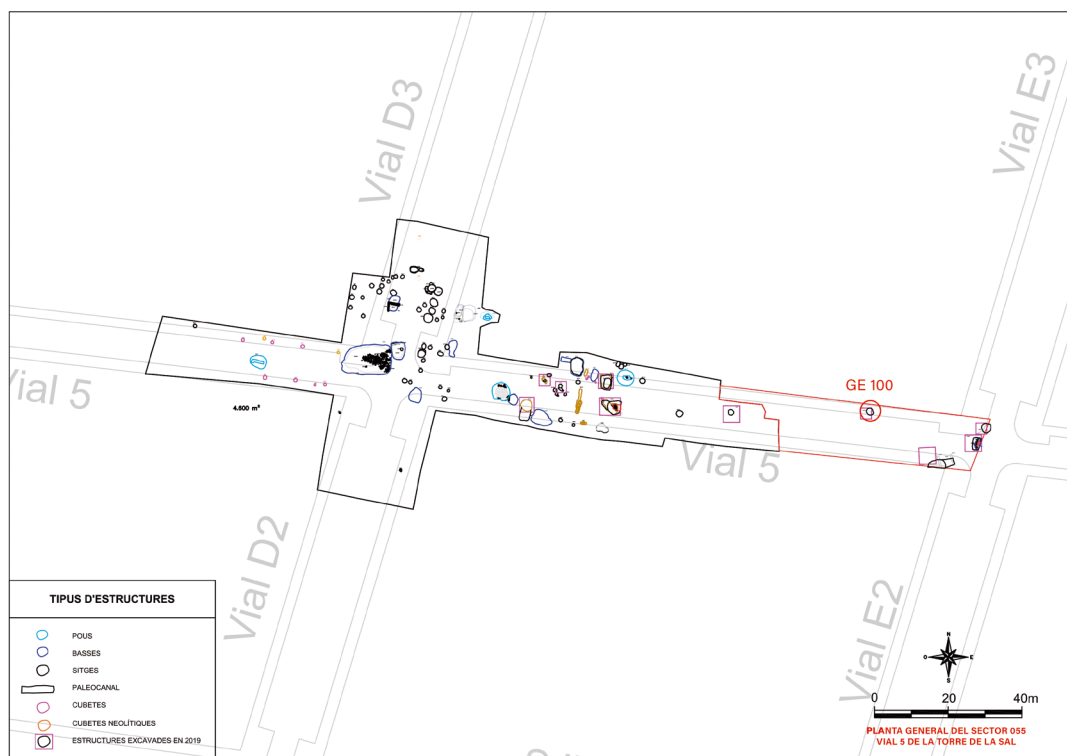

Figura 2. Planta del sector 055 i de la seua ampliació cap a l'est, on es documentà l'estructura GE 100

reblida per una terra més fosca on replantejarem diversos sondejos amb la finalitat d'obtindre dades estratigràfiques i geomorfològiques, fet que ens permeté comprovar que estàvem davant un gran depòsit amb aportacions antròpiques compost majoritàriament per argila arenosa de color negrós. En el sondeig 3, a l'únic estrat documentat, es van recuperar uns pocs fragments de ceràmica a torn ibèrica, tres monedes gregues –dues de Panormo i altra de Siracusa, datades en 200-190 aC (Collado, 2010: 363; lám. XXIV)– i una interessant capseta de segell o d'estampilla per a una tauleta de cera (Olesti, 2021) que evidència l'ús de l'escriptura, potser de caràcter administratiu-militar o, més probablement, de registre comercial a la Torre de la Sal. Després de delimitar l'ample del depòsit es va replantejar un nou sondeig que ens va permetre comprovar que el substrat geològic d'origen al·luvial, format per argiles de tonalitat vermella i grava, es trobava reblit pel depòsit de terra més fosca que emplenaria aquest possible paleocanal, el llit del qual podria respondre a un antic tàlveg en el qual són presents grans blocs rodats, còdols, grava i arenes fluvials. Tot sembla indicar que el paleocanal va patir un procés de sedimentació natural accelerat per les aportacions antròpiques derivades de l'explotació agrícola de la

zona en època ibèrica, fet evidenciat per l'existència de les sitges esmentades a escassos metres al nord, així com per la presència en el depòsit d'amortització de fragments ceràmics ibèrics, a més d'escassos fragments de ceràmica a mà i de sílex, molt rodats i de dimensions reduïdes, possiblement de caràcter residual.

Per altra banda, continuant cap a l'est, l'obertura en extensió del vial 5 va revelar noves estructures que en aquest tram denominarem sector 055, caracteritzat per l'existència d'una gran profusió d'estructures negatives, majoritàriament andalusines, per la qual cosa era previsible que la continuació del seguiment arqueològic d'aquest vial pogués oferir noves evidències de caràcter antròpic.

L'obertura mecànica del tram final est del vial 5, realitzat en 2013, va ocupar una extensió de 840 m² i es documentaren quatre noves estructures (Fig. 2), dues del període ibèric i altres dues de la fase andalusina, el que fa un total de 102 estructures per al sector 055.

No fou fins al maig de 2019 quan finalment s'excavarien les deu estructures que havien quedat pendents, sis localitzades en 2008 i les quatre identificades en 2013, encara que en aquesta publicació ens centrarem en el GE 100.¹

¹ Per a la definició i assignació d'unitats estratigràfics de cada GE (grup estratigràfic), vegeu Flors, 2010: 83.

L'ESTRUCTURA GE 100

Durant l'obertura del tram est del vial 5 en 2013, l'excavadora va arrasar la primera capa del que inicialment interpretàrem com un abocador del període ibèric. Diem *abocador* a una mena d'estructura negativa que ha sigut creada amb la finalitat de tirar restes orgàniques i inorgàniques rebutjades. A diferència de la resta d'estructures com les sitges, basses, pous, etc., que s'amortitzen amb terra i materials després del seu ús primigeni, el que interpretem com a abocadors són xicotetes rases creades intencionadament (cas dels dos trobats al jaciment de Costamar, datats al segle III aC), d'escassa profunditat i replets de material ceràmic, fauna, carbons, etc.

En evidenciar-se que, de manera involuntària, la pala havia arrasat la part superior de l'estructura i havia escampat una gran quantitat de material ceràmic en la terrera, procedirem a garbellar la terra remoguda i es va realitzar a la neteja manual de l'estructura per a la seua delimitació que presentava una forma aproximadament circular (Fig. 3). Com que desconeixíem quan podrien reprendre's els treballs de camp, després de la seua documentació fotogràfica es va optar per recuperar també els fragments ceràmics més solts que quedaven a la vista i cobriren amb una mica de terra l'estructura per a evitar el seu espoli. En total es van recuperar 226 fragments ceràmics i restes de macrofauna.

Ja en 2019, per a fer els treballs haguérem de recórrer primer a l'ús de mitjans mecànics, ja que la zona a intervindre s'havia convertit en un dels punts d'abocaments il·legals que han afectat alguns dels solars, voreres, vials i zones d'aparcament d'aquesta urbanització, i el vial 5 no havia escapat a aquesta situació i diverses estructures pendents d'excavació havien quedat cobertes per escombraries (Fig. 4). Després, encara degué passar-se la pala de neteja per a excavar els primers centímetres fins a aconseguir la cota original de 2013 i tot seguit es procedí a replantejar i excavar el sondeig marcat per les piquetes per tal de rebaixar primer tota la zona delimitada.

L'estructura presentava un únic reblit d'amortització, UE 10002, caracteritzat per la seua textura argilenca, molt compacta i endurida, i de tonalitat lleugerament més vermellosa i fosca que l'estrat d'argiles plistocèniques sobre el qual s'havia excavat aquesta sitja (Fig. 5). La interfase negativa (UE 10001) presenta una forma aproximadament ovalada, amb unes dimensions d'entre 1,50 m i 1,60 m en el seu eix N/S i entre 1,10 m i 1,20 m en el seu eix E/O i quasi un metre de profunditat (Fig. 6).

Figura 3. Delimitació final del GE 100 en 2013 després que l'excavadora arrasés la part superficial

Figura 4. Vista de l'abocament il·legal que cobria el GE 100 al vial 5 a l'inici dels treballs en 2019

Figura 5. Procés d'excavació de la sitja en 2019

Figura 6. Vista de la sitja GE 100 una vegada excavada

Figura 7. Acumulació de material ceràmic a l'interior de l'estructura

A més de restes de fauna, s'han recuperat una gran quantitat de fragments ceràmics ibèrics, destacant la presència d'àmfora, gerra, olla (a mà), així com un vas carenat complet i amb el fons estriat que va aparèixer fracturat per la meitat. Aquestes bosses de materials formant acumulacions (Fig. 7) responen a una amortització antròpica intencional i ràpida de l'estructura que, per la seua forma, pot interpretar-se com una sitja, si bé és d'escasses dimensions si la comparem amb les documentades a l'oest, en el sector 032, que arriben a tindre tres metres de profunditat.

ELS MATERIALS CERÀMICS RECUPERATS

Quant a la ceràmica de cuina ibèrica, potser el factor que més destaca és el seu poc pes dins

el volum total de materials ibèrics recuperats en la zona urbana de l'assentament de la Torre de la Sal, on a penes es van recuperar 107 fragments d'un total de 15419 recuperats en aquest sector, i és fins i tot inferior en número a la ceràmica a mà (220 fragments), si bé uns pocs (34) poden adscriure's a produccions a mà de fases anteriors. Així doncs, la ceràmica a mà ibèrica suposa quasi el doble de fragments que la de cuina en contextos tardans. Aquesta problemàtica ja ha sigut tractada per diferents investigadors amb anterioritat. Així, encara que en el segle V aC s'inicia l'abandó de la ceràmica a mà des d'Andalusia fins al riu Millars, en tot el nord-est peninsular perdurà fins al segle I aC (Bonet, Mata, 2008: 149-150), i l'olla de perfil ovoide destinada al magatzematge i coccio d'aliments és la forma més comuna i conviu amb les produccions de ceràmica de cuina a torn –l'anomenada Classe B (Mata, Bonet, 1992: 119)–. L'escassetat de ceràmica de cuina ibèrica és un fenomen difícil d'explicar en moments tardans, si bé és possible que la importació de ceràmiques de cuina pertanyents a altres àrees productives (especialment itàliques) o fins i tot la utilització de vaixel·la de metall, de la qual encara no s'han recuperat evidències en el registre arqueològic de la Torre de la Sal, pal·liaren en gran manera aquesta situació.

En el GE 100 es van recuperar en 2013 diversos fragments informes i una vora decorada amb un cordó digitat d'una olla a mà, possiblement pertanyents a alguna de les dues peces recuperades en 2019. Durant aquesta intervenció es van recuperar 162 fragments pertanyents a dues olles fabricades a mà, la més completa de coccio oxidant, però amb la superfície exterior ennegrida per l'acció del foc (Fig. 8). Les parets són gruixudes (1,2 cm), amb la superfície allisada i desgreixant calcari visible amb alguna inclusió de mica platejada. A causa del seu alt estat de fragmentació no hem pogut reconstruir les peces, però almenys una d'elles, la IS-05510002-04, té el perfil ovoide, és de base plana massissa amb el peu lleugerament marcat (diàmetre 11,2 cm) i presenta un cordó digitat en el coll, del qual arranca una vora recta divergent amb el llavi pla (31 cm de diàmetre de boca). També s'han recuperat dos possibles elements de pressió a manera de mamellons que possiblement pertanyen a l'altra peça, la IS-05510002-03, de la qual tan sols coneixem la base plana i massissa i té un diàmetre molt similar (11,8 cm), per la qual cosa ambdues serien més o menys de les mateixes dimensions. No s'han trobat restes de ceràmica de cuina fabricada a

torn en aquesta estructura. Les característiques morfològiques de totes dues peces responen als tipus habituals del Ferro I i de l'ibèric antic (segles VII-VI aC).

El material dominant recuperat en el GE 100 es pot assimilar al que comunament es denomina ceràmica fina o el que alguns estudiosos designen com a Classe A (Mata, Bonet, 1992: 119), és a dir, peces que es caracteritzen per tindre una pasta compacta, dura, de so metàl·lic, sense impureses visibles i amb coccions predominantment oxidants.

S'han recuperat 486 fragments pertanyents a dues àmfores, dues gerres i una gerreta, formes ben documentades en l'assentament de la Torre de la Sal (Sanfeliu, Flors, 2010) en les seues formes de cronologia més recent.

Les dues àmfores recuperades en el GE 100 (Fig. 9) es corresponen amb perfils piriformes derivats dels prototips fenicis i que són habituals durant l'ibèric antic (Ribera, 1982; Mata, Bonet, 1992; Oliver, 1997; Sanmartí *et al.*, 1998). La de majors dimensions (IS-05510002-01), amb un diàmetre de boca de 13 cm, té el llavi triangular i l'altra, amb un diàmetre de 10,6 cm (IS-05510002-02) presenta una vora més elevada, en tots dos casos a imitació de les àmfores fenícies.

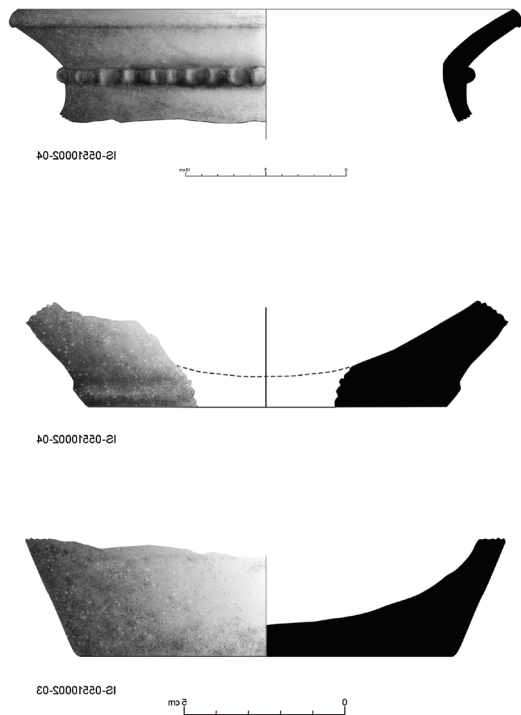

Figura 8. Ceràmica a mà: dalt, boca i base de l'olla IS-05510002-04, i a sota, base de l'olla IS-05510002-03

Els fragments pertanyents a les dues gerres registrades en el GE 100 (Fig. 10) es corresponen amb formes sense muscle. De la primera d'elles (IS-05510002-05), a penes s'han recuperat quatre fragments de la vora que poden correspondre's al tipus I.2.2.1 de Mata i Bonet (1992: 147). Seria de cos ovoide, amb el coll indicat i el llavi que sobreïx és bastant fi i presenta una motlura molt suau en la seua part superior, sense que arribe a ser la típica vora coneguda en la bibliografia com a «cap d'ànec». Les parets són fines (0,6 cm) i el diàmetre de boca interior és de 25,6 cm. S'han recuperat dos fragments d'anses geminades que podrien pertànyer a aquesta peça i que, vist el seu gruix i grandària, devien situar-se en el terç superior.

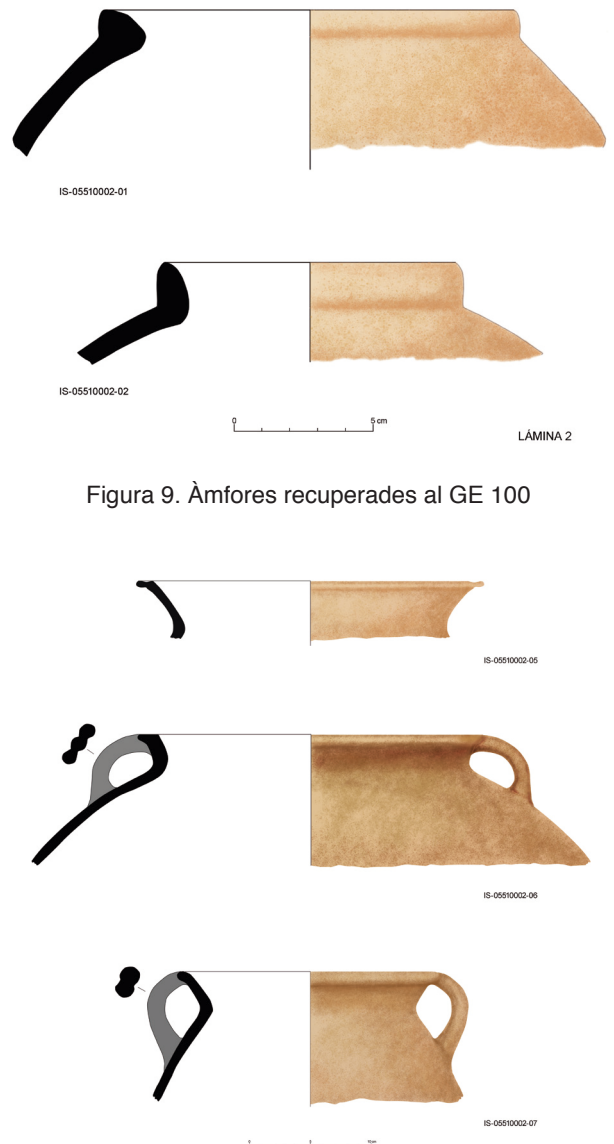

Figura 10. Gerres i gerreta provinents del GE 100

De la segona gerra (IS-05510002-06) es conserven sis fragments de la vora i es correspondria amb una forma de coll destacat diferenciât del cos, amb el llavi sortint pla i dues anses trigeminades que arranquen del llavi arrodonit i arriben a la part superior del cos que és de tendència globular. Aquest tipus de recipients imita les formes fenícies i són característiques de l'ibèric antic.

La gerreta (IS-05510002-07) presenta una forma similar a l'anterior, però és de menor grandària (tipus II.2.2.2 de Mata i Bonet, 1992: 150, fig. 9), amb el coll diferenciât, vora plana i llavi sortint arrodonit del qual arranquen dues anses geminades que acaben en la part superior del cos.

Quant a les decoracions, com ja s'ha comentat en ocasions anteriors, l'alta acidesa de la terra i les crostes calcàries que s'adhereixen a la superfície dels fragments ceràmics provoquen la pèrdua de la major part de la decoració. En el GE 100 es reproduïx aquesta mateixa situació i a penes comptem amb 20 fragments en els quals es conserva una mica de decoració. L'únic motiu identificat són línies paral·leles horitzontals de diversos gruixos amb un únic element que trenca aquesta seqüència: traços ondulants en sentit vertical, també coneguts com a *cabelleres* (Fig. 11), motiu que apareix en la segona meitat del segle VI aC i que desapareix la següent centúria, moment en el qual s'inicia la proliferació dels cercles concèntrics, semicercles, aspes i rombes combinats amb les bandes i filets horitzontals (Oliver, 1997: 12-16).

Quant a la cronologia de la sitja, com pot veure's, es tracta d'un conjunt homogeni que ha d'adscriure's a l'ibèric antic i pot enquadrar-se entre la segona meitat del segle VI aC i la primera meitat del segle V aC, sense que puguem oferir major precisió.

Figura 11. Fragments de ceràmica a torn ibèrica decorada

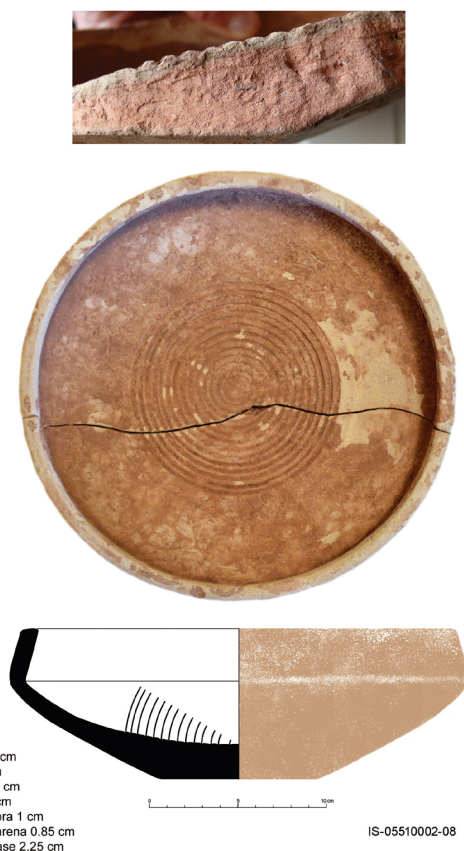

Figura 12. Pàtera púnica: vista de detall de la pasta, del fons i dibuix del perfil amb indicació de les mesures

LES IMPORTACIONS PÚNIQUES

Dins d'aquest context tancat de la segona meitat del segle VI aC i la primera meitat del segle V aC del GE 100, apareix una peça significativa per diversos motius. Es tracta d'una pàtera carenada (Fig. 12) la pasta de la qual és de tonalitat vermellosa, de considerable duresa a causa de les altes temperatures d'enfornat, amb inclusions de nòduls de calcita, quars i matèria fèrrica, i una engalba de color ocre groguenc i de textura arenosa. Aquest tipus de pastes es vinculen a l'àmbit púnic africà, especialment a les àmfores conegudes com a grup Cartago-Tunísia (Ramón, 1995: 258-259), freqüents en la fase final de la Torre de la Sal. La particularitat del vas resideix en les seues característiques formals, per a les quals no hem trobat cap paral·lel exacte, si bé la seua morfologia recorda a les pàteres carenades d'engalba roja fenopúniques identificades entre els segles VIII i VI aC en llocs com Cartago (Vegas, 1998) i Mogador (López Pardo, Habibi, 2001), o sobre

ceràmica grisa en la costa de Vélez-Málaga durant el mateix període (Martín *et al.*, 2006), mantenint-se la forma en moments més avançats (segles III-II aC) en les produccions gadirites (Sáez Romero, 2005)² i ebusitanes (Guerrero, 1996).

Com pot observar-se en la figura 12, es tracta d'una pàtera amb una marcada carena en el terç superior de la qual arranca la vora convergent de llavi pla (vegeu les mesures del vas en la figura). La base és plana i massissa i en el fons s'han creat 14 estries formant cercles concèntrics realitzats a torn, per la qual cosa podria relacionar-se amb el seu ús com a morter, si bé aquesta forma es presenta sempre com un vas obert i, en general, amb un bec abocador. Al marge d'aquesta funcionalitat, no hem trobat cap vas d'aquestes característiques formals —estries incloses— en els repertoris ibèrics i púnics consultats, per la qual cosa, donada la seua primerenca cronologia (segona meitat del segle VI-primera meitat del segle V aC), podríem estar davant una forma derivada de les pàteres carenades fenícies (segles VIII-VI aC) d'engalba roja, sense que puguem aportar més dades sobre aquest tema.

CONCLUSIONS

A partir de l'estudi de les àmfores es pot constatar una etapa comercial lleu amb aportació de vins fenicis i etruscos cap a finals del segle VI aC. La presència de restes arqueològiques de tipologia fenícia en el jaciment en terra de la Torre de la Sal (fragments d'àmfora fenícia R-1 i de got trípede fenici), indiquen que els contactes comercials es van realitzar per mar. Aquest comerç es va fer a una escala molt més reduïda que en l'etapa de romanització i estarien associats a un nucli primitiu que possiblement utilitzaria una xicoteta ancorada o gola a manera de port. Durant les intervencions de 2008 ja s'havien constatat indicis d'aquesta primerenca ocupació, encara que les escasses restes recuperades responien sempre a materials residuals en posició secundària. Una cosa semblant passava amb els dos exemplars complets d'àmfores de tipologia púnica trobats sense context en el jaciment subaquàtic localitzat enfront de la ciutat ibèrica, totes dues de la mateixa cronologia. Com s'ha vist, durant la intervenció de 2019 vam poder documentar una estructura negativa amortitzada amb restes que confirmarien, almenys, una ocupació de la zona per a l'ibèric antic de la Torre de la Sal. Fins avui no es coneix l'estructura urbanística de l'ibèric antic i ple, però

la construcció de grans magatzems en època iberoromana, alguns ja destruïts per l'acció marina, ens presenta una població que vol rendibilitzar la canalització del comerç de productes mediterranis arribats per mar. És clara la intervenció d'Eivissa com a centre intermediari, ja des de les primeres relacions comercials. Els fenicis que s'estableixen a les Pitiüses comercien entre el món grec del sud d'Itàlia, el púnic i l'ibèric. La presència d'àmfores recuperades en aquest tram de costa palesa un fort comerç des de finals del segle III aC fins a mitjan segle I aC, fet que afavorí el desenvolupament urbanístic de l'entorn.

BIBLIOGRAFIA

- BONET, H., MATA, C. (2008): "Las cerámicas ibéricas. Estado de la cuestión". En Bernal, Ribera (eds.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*: 147-169. Cadis.
- COLLADO, E. (2010): "Hallazgos numismáticos". En Flors (coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8: 361-363. Castelló de la Plana.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1987-1988): "El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Campaña de excavaciones 1985-1988", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 13: 227-274. Castelló de la Plana.
- FLORS, E. (coord.) (2010): *Torre La Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8: 606. Castelló de la Plana.
- GUERRERO, V. M. (1996): "Cerámica de cocina en los asentamientos coloniales púnicos de Mallorca". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 207-218. Castelló de la Plana.
- LÓPEZ PARDO, F., HABIBI, M. (2001): "Le comptoir phénicien de Mogador: Approche chronologique et céramique à engobe rouge". En *Actes des 1ères Journées Nationales d'Archéologie et du Patrimoine, Volume 2: Préislam, Rabat, 1-4 Juillet 1998. Société Marocaine d'Archéologie et du Patrimoine (SMAP)*: 53-64. Rabat.
- MARTÍN, E., RAMÍREZ, J. D., RECIO, A. (2006): "Producción alfarera fenicio-púnica en la costa de Vélez-Málaga (siglos VIII-V aC)". *Mainake*, XXVIII: 257-287. Màlaga.
- MATA, C., BONET, H. (1992): "La cerámica ibérica: ensayo de tipología". *Estudios de Arqueología*

2 Agraïm la informació al professor Antonio Sáez sobre les pastes i produccions gadirites.

- ibérica y romana. Homenaje a Enrique Pla. Serie Trabajos Varios*, 89: 117-173. València.
- OLESTI, O. (1997): "Writing instruments for managing provincial resources during the Roman occupation of northeast Hispania (2nd and 1st c. BCE)". *Journal of Roman Archaeology*: 1-32. Cambridge. doi:10.1017/S1047759420001191 (consulta 18-03-2022)
- OLIVER, A. (1997): "La cerámica ibérica de Castellón durante el Ibérico antiguo y pleno". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 6: 11-19. Alcoi.
- RAMÓN TORRES, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2: 661. Barcelona.
- RIBERA, A. (1982): *Las ánforas prerromanas valencianas (fenicias, ibéricas y púnicas)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 73: 141. València.
- SÁEZ ROMERO, A. M. (2005): "Aproximación a la tipología de la cerámica común púnico-gadirita de los ss. III-II". *Spal*, 14: 145-177. Sevilla.
- SANFELIU, D., FLORS, E. (2010): "Avance sobre los materiales cerámicos de época ibérica". En Flors (coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8: 323-326. Castelló de la Plana.
- SANMARTÍ, J., BRUGUERA, R., MORER, J. (1998): "Les àmfores ibèriques a la Catalunya meridional". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19: 267-290. Castelló de la Plana.
- VEGAS, M. (1998): "Alfares arcaicos en Cartago". *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 4: 147-167. Barcelona.